

مفهوم شناسی «فرهنگ» از منظر کتاب و سنت

حجت الاسلام دکتر محی‌الدین پیرام محمدیان
معاون وزیر و رئیس سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی

«قرآن و سنت» معتبرترین و اصلی‌ترین منابع دین مقدس اسلام به حساب می‌آیند که اعتبار ایشان به تأیید عقل سبب شده است، همواره موضوع اندیشه‌ورزی و مرجع مواضع فکری و اعتقادی امت اسلام باشند. به گونه‌ای که پی‌جویی مفاهیم کلیدی حیات بشری در این منابع، روش مستمر مسلمانان در طول تاریخ بوده است. از جمله این مفاهیم کلیدی و مؤثر در کیفیت حیات انسان، مفهوم «فرهنگ» است. در اندیشه اسلامی فرهنگ به معنای اخص آن، مشتمل بر نظام اعتقادات، ارزش‌ها، اخلاقیات و رفتارها، و منبعث از وحی و جهت‌دهنده و محتوابخش نظام‌ها و بخش‌های جامعه است. باورها، اعتقادات و ارزش‌های اسلامی، شاکله اجزای جامعه اسلامی را ایجاد می‌کنند و پایه‌های بینش، گرایش و رفتارهای فردی اجتماعی فرد مسلمان را بنیان می‌نهند. همین یکپارچگی و درهم‌تنیدگی باورها، اعتقادات، ارزش‌ها و رفتارها، دین اسلام را به یک فرهنگ مبدل ساخته است. سازها و عناصر کلیدی این فرهنگ در منابع اصلی اسلام (قرآن و سنت) ذیل عنوان «حکمت» و «کتاب» قابل رؤیت‌اند که با اشراف به زبان قرآن و ذائقه سنت می‌توان آن‌ها را احصا کرد.

هر چند که از فرهنگ به معنا و واژه مصطلح آن (ثقافة) در قرآن و جوامع روایی تعبیری یافت نمی‌شود، اما مفاهیم مترادف و ناظر به حقیقت فرهنگ در کتاب و سنت استعمالات گوناگونی داشته است. از منظر قرآن و سنت، تحقق «حیات طیبه» هدف از انزال کتب و ارسال انبیاست و حیات طیبه (زندگی معقول و مؤمنانه) جز در ارتباط درست و مؤمنانه با خدا، خود، خلق و خلقت تعریف نمی‌شود. فرهنگ در حقیقت، لوازم و عناصر بایسته و شایسته تحقق حیات طیبه، یا به عبارت دیگر، شیوه مشروع و مطلوب ایجاد و تداوم ارتباط با چهار رکن نظام هستی است. فرهنگ از نگاه کتاب و سنت در بستر «عقلانیت»^۱ و «آزادی»^۲ شکل می‌گیرد و بر «خردورزی» و «قناعت»^۳ تکیه دارد. در این میان انبیا(علیهم السلام) با دو راهبرد «تبشیر» و «انذار»^۴ به‌عنوان تبیین‌کنندگان (ابراهیم/ع) و اصلاح‌گران فرهنگ ایفای نقش می‌کنند. چرا که از دیدگاه قرآن تنها خود انسان‌ها هستند که می‌توانند برای ارتقا و اصلاح فرهنگ خود اقدام کنند.^۵

از دیدگاه قرآن، خاستگاه فرهنگ فطرت الهی است (فأقم وجهک للدين حنیفا فطرة الله التي فطر الناس علیها- روم/ ۳۰) و از همین رو قرآن خود را ذکر (مایه بیداری و تنبه فطرت- ان هو الا ذکر للعالمین- یوسف/ ۱۰۴) و پیامبر را مذكر (فذكر آتما انت مذكر- غاشیة/ ۲۱) معرفی می‌کند.

قرآن به فرهنگ خرافی و جاهلانه می‌تازد (افحکم الجاهلیة بیغون و من أحسن من الله حکما لقوم یوقنون- مائده/ ۵۰) و عرف نیکو را می‌ستاید (خذ العفو و أمر بالعرف و أعرض عن الجاهلین- اعراف/ ۱۹۹).

قرآن تجدد و نو شدن فرهنگ را به رسمیت می‌شناسد (ما نسخ من آیه أو نسیها نأت بخیر منها او مثله- بقره/ ۱۰۶).

قرآن استقرار فرهنگ و فرایند درونی‌سازی آن را تدریجی می‌داند (و قرآنا فرقناه لتقرأه علی الناس علی مکث و نزلناه تنزیلا- اسراء/ ۱۰۶) (کذالک لنثیت به فوادک و رتلناه ترتیلا- فرقان/ ۳۲).

قرآن ضمن تأیید تأثیرگذاری متقابل جامعه بر فرد (ولنک الذین هدی الله فیهدهم اقتده- انعام/ ۹۰). و (اذا فعلوا فاحشة قالوا وجدنا علیها آباءنا و الله أمرنا بها- اعراف/ ۲۸) و فرد بر جامعه (و أنذر عشیرتک الاقربین- شعراء/ ۲۱۴). (ان الفرعون علا فی الارض و جعل اهلها شیعا یتضعف طائفة منهم یدبح ابنائهم و یتسحنی نسائهم- قصص/ ۴)، متولیان فرهنگ را به تقید بر فرهنگ رهنمون می‌شود (أتأمرون الناس بالبر و تنسون أنفسکم- بقره/ ۴۴).

قرآن شاخص حقانیت فرهنگ را ابتدای به حق می‌داند نه خواست اکثریت (یا ایها الذین آمنوا ان کثیرا من الاحبار و الرهبان لیأکلون أموال الناس بالباطل و یتدون عن سبیل الله- توبه/ ۳۴) و همگان را به اتباع حق فرا می‌خواند (الذین یتبعون الرسول النبى الامی الذی یجدونه مکتوبا فی التوراة و الانجیل یأمرهم بالمعروف و ینهاهم عن المنکر یحل لهم الطیبات و

از نگاه وحی، درونی‌سازی و آموزش فرهنگ امری مستمر و تعطیل‌ناپذیر است: «لقد من الله علی المؤمنین اذ بعث فیهم رسولا یتلوا علیهم آیاته و یزکیهم و یعلمهم الكتاب و الحکمة و ان

پی‌نوشت‌ها

- عناصر کلیدی فرهنگ اسلامی در منابع معتبر، ادب، خصال، علم، اخلاق و به مفهوم عمومی آن «محاسن امور» نامیده می‌شود و همه ذیل مفهوم «حکمت» جریان دارند. این حکمت شامل هر نمود و فعالیتی است که می‌تواند نیروبخش حیات هدفدار هر فرد و جامعه باشد. اولین بنیان‌گذار و حمایت‌کننده این فرهنگ خداست که آدمی را با قلم، بیان، قریحه و ذوق، کمال‌جویی و کشف اصول پایدار و رودخانه دائم‌الجریان رویدادها مجهز ساخته و با دو بال احساسات و اندیشه او را به پرواز در آورده است. (جعفری، محمدتقی، کیهان فرهنگی، شماره ۱۵۷، آبان ۷۸) «هو الذی بعث فی الامیین رسولا منهم یتلوا علیهم آیاته و یزکیهم و یعلمهم الكتاب و الحکمة و ان کانوا من قبل لفی ضلال مبین» (جمعه/۲).
- قرآن کریم در جایی از فرهنگ به‌عنوان سنت‌ها، آداب و رسوم (قد خلت من قبلکم سنن فسیروا فی الارض فانظروا کیف کان عاقبة المکذبین- آل عمران/ ۱۳۷) یاد کرده و در جایی دیگر از آن به زبان قوم (و ما ارسلنا من رسول الا بلسان قومیه لیبین لهم- ابراهیم/ ۴) تعبیر نموده است و آنجا که به فرهنگ جاهلی آن روزگار تعرض می‌کند، از آن به حکم جاهلیت (افحکم الجاهلیة بیغون و من احسن من الله حکما لقوم یوقنون- مائده/ ۵۰) یاد می‌کند.
- قد بینا لکم الایات لعلکم تعقلون (حدید/ ۱۷).
- لا اکراه فی الدین قد تبین الرشد من الغی. (بقره/ ۲۵۶).
- «ادع الی سبیل ربک بالحکمة و الموعظة الحسنة و جادلهم بالتی هی احسن» (نحل/ ۱۲۵). علامه طباطبایی معتقد است استواری دعوت بر سه عنصر حکمت (بیان حقایق روشن و انکارناپذیر)، موعظه (سخن‌پندآموز و خیرخواهانه) و جدال احسن (سخنی که موانع ذهنی مخاطب را به کنار می‌زند) به خردورزی و اقتناع تکیه دارد و باعث خودانگیزی انسان بر پایه آگاهی و انتخاب می‌شود. (المیزان، ج ۱۲: ۲۶۴).
- «رسلا مبشیرین و منذرین لئلا یکون للناس علی الله حجة بعد الرسل و کان الله عزیزا حکیما» (نساء/ ۱۶۵).
- «لقد جائکم رسول من انفسکم عزیز علیہ ما عنتم» (توبه/ ۱۲۸).
- قرآن بر مرجعیت و زیربنا بودن باورها و بینش‌ها در نظام فرهنگی تأکید دارد. از این رو کمتر آیهای مربوط به ارزش‌های اخلاقی یا سنت‌های اجتماعی وجود دارد که به باورها ارجاع و استناد داده نشده باشد. آیات ۱۷۲ تا ۱۹۷ و ۲۲۲ تا ۲۴۰ سوره بقره بیانگر احکام و تشریحات است و حال آنکه پشتوانه همه این دستورات باورهای چون علم، رحمت و عقاب الهی است.
- کلمه‌ای که تمسک به آن و لوازمش بین افراد جامعه تساوی ایجاد کند (طباطبایی، المیزان، ج ۳: ۳۸۹).
- کتی عن معنی التکریر بمادة التثنیة. لانّ التثنیة اول مراتب التکریر... فالقرآن ثمانی لآته مکرر الاغراض و هذا یتضمن امتنانا علی الامة بانّ اغراض کتابها مکررة فیه لتکون مقاصده ارسخ فی نفوسها و لیسمعها من فانه سماع امثالها من قبل. (ابن عاشور، التحریر و التنویر: ۶۸).

یحرم علیهم الخبائث و یضع عنهم اصرهم و الاغلال التی کانت علیهم فالذین آمنوا به و عزروه و نصره و اتبعوا النور الذی أنزل معه اولئک هم المفلحون- اعراف/ ۱۵۷).

قرآن باورهای مشترک زیست‌بوم را معتبر می‌داند و از خرد فرهنگ‌ها حمایت می‌کند (قل یا اهل الکتاب تعالوا کلمة سواء بیننا و بینکم- آل عمران/ ۶۴).

زبان فرهنگ‌سازی و فرهنگ‌پیرایی قرآن، به تناسب گستره مخاطبان به زبان عمومی است (و ما أرسلنا من رسول الا بلسان قومه لیبین لهم- ابراهیم/ ۴)

از سوی دیگر، قرآن برای القای پیام فرهنگی خود از قالب‌های فرهنگی بدیع و نوعی بهره‌جسته است؛ از آن جمله‌اند:

انگیزش هنری

فرهنگ برای درونی شدن نیازمند روش‌های جذاب و زیباست. چرا که میان پیام فرهنگی و زیبایی پیام‌رسانی پیوند استواری وجود دارد. استفاده از استعاره، کنایه، تشبیه، تصویرسازی، داستان و... در انتقال و تثبیت پیام وحی در ذهن مخاطب تأثیر بسزایی داشته است.

گونگونی پیام

انتقال پیام در قالب هشدار، بشارت، حکایت، تذکر، تشویق، تصویر و... با توجه به طبع تنوع طلب بشر شیوه‌ای بدیع و فرهنگی است.

شفافیت و رسایی

آیات قرآن به رغم اشتغال بر متشابهات (هو الذی انزل علیک الکتاب منه آیات محکمات هن ام الکتاب و آخر متشابهات- آل عمران/ ۷)، از لحاظ تفهیم و رساندن پیام به مخاطب هیچ ابهام و نارسایی ندارد (هذا لسان عربی مبین- نحل/ ۱۰۳).

ترکیبی بودن اهداف

بیان اهداف متعدد در گزاره‌های واحد از ویژگی‌های فرهنگی قرآن است. برای مثال، در گزاره‌های شرعی به تأثیر و پیامدهای اخلاقی و عاطفی اشاره می‌شود.

تکرار و تلقین

قرآن در بیان حقایق و ارزش‌ها به یک بار بسنده نمی‌کند، بلکه در مواضع متعدد پیام خود را تکرار می‌کند؛ اما نه تکراری یکنواخت و ملال‌آور، بلکه تکراری همراه با تنوع و تازگی.